

להסתובב בבית עם חליפה

מעמדה של המשפחה בעידן המודרני

ד"ר זהר מאור

הקרמת המערכת

במהלך זמן חורף העביר זהר בישיבה סדרה קצרה, בת שלש הרצאות, על התהליכים שעבר מושג המשפחה: הראשונה עסקה במשפחה המסורתית, השנייה עסקה במשפחה המודרנית והשלישית, זו שלפניכם, עסקה בצורה בה נשברת הדוגמה של מושג המשפחה. בניגוד לשתיה ההרצאות הראשונות, שבחנו את המושג כפי שהתקיים בעבר, השלישית ביקשה להפנות מבט אל ההווה, לבחון את התהליכים שבאמצעותם מתערערת המשפחה בעולם המבוסס על קפיטליזם ולהציע אופציה שאולי תייצב את מעמדה. בחרנו להביא את ההרצאה הזו¹ לא רק בגלל העובדה שהיא, למעשה, עוסקת בתהליכים העוברים עלינו, אלא בעיקר בזכות אותה אופציה המופיעה בסוף ההרצאה: אופציה מרחיקת לכת, שעוררה ויכוחים וסערות בבית המדרש, ואנו תקווה שהיא תמשיך ותעורר מחשבה אצל הקוראים.

חלק ראשון: המשפחה הבורגנית והעולם המודרני

המשפחה המודרנית היא אחת הדוגמאות המרשימות ליכולת העיצוב האנושית. היא לא הייתה עימנו מששת ימי בראשית, אלא ירשה את המשפחה המסורתית שלא נרחיב עליה כאן את הדבור. המשפחה המודרנית, או הבורגנית (מיד אסביר את מקור השם) מאופיינת כמשפחה גרעינית, יש בה אב ואם; האב יוצא לעבודה ואילו האם לרוב נשארת בבית ומתחזקת אותו. למשפחה יש בין שלושה לשישה ילדים (מה שנתפס במונחים של ימנו כמשפחה גדולה). ראש המשפחה הוא אב והיא מושתתת על דאגה,

¹ בכדי לשמור על רצף הקריאה שוכתבה השיחה, נבנתה ונערכה מחדש, אך כמעט שלא בוצעו שינויים בצורת ההתנסחות המקורית. תודתנו העמוקה נתונה ליאיר ברלין שישב ושכתב. בהרצאה עצמה לא מופיעים מקורות תיאורים ולטיעונים השונים; רשימה מרוכזת של מקורות לעיון ולהרחבה מצויים בסוף המאמר.

כבוד, חיבה, מסירות, טיפוח וידידות אך לא על שוויון ואהבה רומנטית. היא נוצרה משילוב של שני תהליכים – חומרי ורוחני.

במישור החומרי בולטים המהפכה התעשייתית ותהליכי העיור וההגירה שבאו בעקבותיה. תהליכים אלה יצרו צורך במשפחה קומפקטית, נוחה לאריזה, ולא ה'חמולה' (קרי - דפוס המשפחה המסורתית). בנוסף, אל מול המצב של ריבוי שעות עבודה מחוץ לבית, נוצר צורך בחלוקת עבודה רציונלית, וזו נתפסה כשליחת הגבר לעבודה, והאשה – לשמירה על הילדים וטיפוחם על מנת ליצור בית שיאפשר לבעל לשרוד בתנאי העבודה הקשים. הצורך בידיים עובדות רבות והתחרות הדמוגרפית באירופה כתוצאה מעליית הלאומיות עודדו משפחות גדולות, אך לא גדולות מדי.

במישור הרוחני עיצבו את דפוס המשפחה הזה ערכי הנאורות. אלה התייחסו בחשדנות לייצר ולרומנטיקה הרגשית, ולכן ניסו לנתב אותו באופן רציונלי לחיי נתינה מוסריים ולחזיון החברה באמצעות המשפחה, שקיבלה מונופול על המיניות, ונועדה להקהות את עוקצה. בשל האלהת התבונה והזלזול היחסי ברגש ובדמיון, הושם האב, הגבר, בראש המשפחה כמי שאמור לחנך בהדרגתיות את הילדים והאשה שנתפסו כלא-רציונליים. המשפחה נתפסה כמוסד חינוכי, הן בלימוד תוכני והן בעבודה על המידות ודחיית סיפוקים.

המשפחה הזאת נקראת משפחה בורגנית כי היא נוצרה מלכתחילה בצלמו ובדמותו של מעמד הבורגנות – אותו מעמד שצמח במאה ה-18 ואופיין בצבירת רכוש מכוח עבודה (כיוזמים, סוחרים או עובדים במנגנון הממשלתי שהתפתח אז), ובאימוץ והפצת ערכי הנאורות. הבורגנים מצאו בדפוס המשפחה שתיארתי מסגרת הולמת לטיפוח ערכיהם – רציונליות, טיפוח תרבות גבוהה, יעילות, חסכנות ואיפוק. אולם עם הזמן מצליחה הבורגנות להנחיל את ערכיה גם לשאר המעמדות, קרי הפועלים, האיכרים, ושאריות האצולה.

הערה לסיום: אני מניח שללא מעט מכם דפוס המשפחה הזה נתפס כדפוס המשפחה היהודי הקלאסי. יש הרבה אמת בדבר. ובאמת, לא מעט ממצבי דמותה של המשפחה המודרנית סברו כי יש מה ללמוד מן היהודים בהקשר זה. בכלל, היהודים שעברו במאה ה-18 וה-19 תהליך של התערות בחברה מצאו תואם רב בין ערכיהם

היהודיים (דתיים או מחולנים) לבין ערכי הבורגנות, ולמעשה המשיכו לטפח אותם עוד שנים ארוכות לאחר שהחברה הכללית החלה להתנער מהם. זה אולי סוד הקסם של הדפוס הזה עבורנו והעובדה שיחסית לאירופה, הוא עדיין שורד במידה סבירה בישראל.

חלק שני: תהליכי ערעור ושינוי המשפחה הבורגנית

כאמור, עד לאמצע המאה התשע עשרה שלט בכיפה מודל המשפחה הבורגנית, שהתבסס על הערכים הבורגנים של חסכנות, שליטה שכלית ואיפוק. גורמים שונים, שאולי הלאומיות היא המשמעותי ביניהם, הנחילו את המודל הזה בכח באירופה המודרנית, כך שהמשפחה הזו היתה מערכת חזקה שארוגה גם בכלכלה וגם בחוק. אציג שתי דוגמאות לכך: הראשונה, לנשים לא הייתה בחירה האם להתחתן או לא. המשפחה לא הייתה אופציה, אלא הכרח. ללא משפחה, לא היה לאישה - או לילד שנולד מחוץ לנישואין - סטטוס חוקי. והשניה: מקומות העבודה. כמעט לא היו מקומות עבודה לנשים.

למרות חוזקה ועיגונה של המערכת, נוצרה שרשרת של שלבים שערערה את מקומה של המשפחה הבורגנית, ולמעשה שינתה אותה מן היסוד. כפתיחה, אני מבקש להציג כאן את ראשי הפרקים של שלשת שלבי השינוי, מתוך נסיון לעמוד על המניעים להם, ולהגיע בשלב הבא לבחינת הבעיות אותם הם יוצרים.

א. מתקפה אינטלקטואלית על המשפחה

השלב הראשון היה מתקפה אינטלקטואלית על ערכי היסוד. הראשונים שהתחילו בזה הם הפילוסופים מהאוונגרד הספרותי; המתח בין האדם האינדיבידואל היוצר ובין המחויבות הקולקטיבית, למשפחה ולעם, אינו דבר חדש. כמובן, הראשונים שהרגישו בזה היו האינדיבידואלים היוצרים, והם שהחלו את המתקפה. צריך להבין שאותם יוצרים מבקרים את הניכור והבדידות של הנאורות, ועל כן המתקפה נגד הדכאנות במשפחה ארוגה בתוך מתקפה אחרת, חשובה לא פחות, נגד ערכי הנאורות ובראשם החשיבה הרציונלית, שבשם יוצרים את מודל המשפחה.

אזכיר מספר שמות בהקשר הזה. הראשון הוא פרידריך ניטשה. ב'כה אמר זרתוסטרא' מנהל ניטשה התקפה חריפה על מוסד הנישואין: הגבר, ה'על אדם', הוא אדם שלם, ואדם שלם לא צריך משפחה. ילדים זה חולשה, זה להשליך את החלומות שלך על הילדים, לחשוב שמה שאתה לא הספקת לעשות הם יעשו. אם כן, אדם שלם לא צריך ילדים. נכון, אם אתה מוצא אשה שלמה כמוך, מסייג ניטשה, אפשר להתחתן, אבל המסר הכללי הוא נגד.

הפילוסוף הבא, יותר חריף מניטשה, הוא יהודי אוטו-אנטישמי בשם אוטו וייניגר. וייניגר כתב בגיל 21 ספר בשם "מין ואופי" שנמכר במליוני עותקים ותורגם לעשרים שפות, והתאבד שנתיים אחר כך. הוא מעלה על הבמה את הנושא ההומוסקסואלי: קשר בין איש לאיש, הוא אומר, יותר חזק מקשר בין איש לאישה, משום שזהו קשר של אינדיבידואלים. גם התפישה שלו היא שוביניסטית ביסודה; האישה היא לא אינדיבידואל, היא נכרכת אחרי הגבר. האישה אצלו - כמו היהודי - היא ללא עצמיות, וזו הסיבה שמתחתנים.

אבל אולי המתקפה המרכזית מגיעה מכיוונם של קרל מרקס והסוציאליסטים שבעקבותיו. מרקס מבקר בחריפות את מוסד המשפחה: הוא טוען שהמשפחה היא ביטוי לעבדות ולניצול הכלכלי בחברה. הנשים הם הפרולטריון, הן חסרות המעמד, המנוצלות. "במקום בו נשים תתחלנה לעבוד, שם תהיה אהבה אמיתית" כתב אחר, והאמירה הזו נתפשה כאמירה הקוראת לביטול המשפחה. ואמנם, ביטול המשפחה במובן של העלאת ניצוצות: אני 'מבטל' את הדברים הגרועים ומעלה את החלקים הטובים שבהם. עם זאת, למרות הנסיון להגן על דבריו, מובן שבעולם שלהם משמעות הדברים הייתה פירוק מוסד הנישואים. ניתן לראות את השפעת הדברים האלה ברוסיה: הנשים הולכות לעבוד בכל דבר, בכל תחום ובכל עבודה גברית. בארץ אין מנקות רחוב, אבל ברוסיה נתקלתי לא מעט במנקות רחובות. אין עבודה שלא מתאימה לאישה. מנגנונים מפותחים של מעונות, הסרת ההגבלות על הגירושים. דבריהם של הסוציאליסטים נלקחו ברצינות, ומה התוצאה? המשפחה ברוסיה הסובייטית התפרקה.

אנחנו יודעים על המשבר הזה משום שההנהגה הסובייטית התעוררה, הבינה שלא יהיו ילדים, וניסתה לשנות את זה. התהליכים ברוסיה היו מהירים יותר ושונים מבמערב. אנשים התחתנו אצל הפקיד, קבלו דירה, הרבה אנשים לא הסתדרו טוב ביחד

וחיו בנפרד, מעט ילדים, משפחות חד הוריות, או בלי ילדים בכלל. כמות הילדים והזוגות הדרדרו. בכל הפרמטרים המשפחתיים – גיל הנישואין, המספר הממוצע של ילדים למשפחה ואחוזי הגירושין, המצב הגיע לקו האדום. אבל במערב מדובר בתקופה יותר מאוחרת. הרעיונות הביקורתיים עצמם הושמעו מסוף המאה ה-19 ועד תחילת המאה העשרים. המתקפה נותרה תיאורטית, אבל זה מתחיל לחלחל.

ב. שחרור האישה מכבלי המשפחה

הפמיניזם היווה תחנה נוספת. אמנם כבר ב1792 יצא הספר הפמיניסטי הראשון, "הצידוק לזכויות נשים" שנכתב על ידי מרי וולסטונקראפט, אבל הדברים מבשילים רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה הנשים מתחילות להצביע, למרות שלפני כן הן לא הצביעו בשום מקום. זה נובע מכך שבזמן המלחמה כמעט כל הגברים יצאו לצבא, והנשים היו צריכות לאייש את המכונות, לייצר את הפגזים וכדומה, בליט ברירה. אז ניצת הניצוץ והנהגה הפמיניסטית מתחילה להתעורר: אם אנחנו מספיק טובות לעבוד בתקופת המלחמה, הן אמרו, אז אנחנו מספיק טובות בשביל לעבוד גם אחריה. אנחנו מספיק טובות בשביל להצביע. הכל, כמובן, קורה צעד אחר צעד, לאט לאט. נשים עובדות בהתחלה רק במקצועות נשיים, אבל זה הולך ומתגבר. בין השאר גם בגלל עליית הסוציאליזם ברוסיה לשילטון. שינויים כאלה גוררים שינויים חוקיים, חייבת להיות אפשרות של פתיחת חשבון בנק לאישה וכן על זו הדרך.

צריך לשים לב לנקודה חשובה: מרי וולסטונקראפט לא קוראת לביטול המשפחה. היא רק מציעה שהמשפחה תהיה יותר טובה כאשר יהיה שיוויון. אלא שהמשפחה הבורגנית כרתה ברית עם חוסר השוויון, הערכים הטובים שהיו בה, אפילו לדעת המבקרים, באו משולבים עם אפליה שיטתית של האישה, שהייתה חלק אינטגרלי מהשיטה. לכן, המאבק לא היה על תיקון המשפחה אלא על ביטול המשפחה. לפחות בצורתה הבורגנית. ההימור של קברניטי הנאורות, שעבד מאה חמישים שנה, התגלה כהימור לא פשוט: כשהדברים השתנו, זה לא קרה בצורה של תיקון או שיפור אלא על ידי התנגדות חזקה למוסד המפלה ששמו 'המשפחה'.

ג. המודרניזציה השנייה

בשלב השלישי אפשר לראות שינוי משמעותי וגדול בתוך החברה, ובו האוונגרד של שני השלבים הקודמים הופך להיות המיינסטרים. אני רוצה להציג מושג חשוב שלדעתי נעדר מהשיח הדתי: 'המודרניזציה השנייה', שלא פעם מכונה 'פוסטמודרניות'. בין העולם המודרני הראשון לעולם המסורתי, עם כל ההבדלים, יש לא מעט נקודות שיוויון. הנקודה הראשונה היא בתחומי הקולקטיביות, הלאומיות. לאחר הנאציזם, לאחר נפילת סטאלין, מתבררות העובדות ויש התעוררות של האינדיבידואליזם, לא כאוונגרד של אומנים אלא כדרך הנכונה והראויה לחיות.

נקודת שוויון נוספת היא המרכזיות של הנורמטיביות, שהיתה גורם חזק בשני התקופות, המסורת והמודרני. הפוסטמודרניזם יבוא ויגיד שלא רק שלא ראוי לכפות נורמות, אלא גם אין דרך להצדיק את זה מבחינה פילוסופית. אולם עוד לפני זה, בגלל הרתיעה מהנורמטיביות המוגזמת של הימין והשמאל (וכדאי להזכיר שלמשפחה היתה עדנה במדינה הנאצית והיא נאכפה בעוצמה רבה), לאחר המלחמה התפשטה הגישה שחירותו של הפרט לחיות כרצונו צריכה לעמוד במרכז. עולם שלם של רעיונות שהיו בשוליים מצטרף יחד למשנה מרכזית שמנחה מנהיגים ויוצרת שני ערכים שמפרקים את המשפחה: 'אינדיבידואליזם' ו'מתירנות'.

מלבד שלשת השלבים האלה עובר העולם תהליכים נוספים. אתעכב לרגע על הקפיטליזם; בשנות השבעים והשמונים הופך השוק החופשי להיות השיטה הכלכלית הלגיטימית היחידה. אם אני רוצה פלאפון, לצורך העניין, אני מברר את הדברים החשובים שלי ועובר לחברה אחרת בחמש דקות. ישנם רבים שפועלים ככה גם בהקשר המיני והמשפחתי: אנשים קונים יחסי מין, או לפחות צורכים יחסי מין בלי ההקשר המשפחתי. אנשים מתגרשים מנשותיהם המבוגרות ועוברים לצעירות. מעין שוק חופשי, פתוח, גם בהקשר המיני.

כתוצאה מכך, נוצר נתק בין קיום יחסי המין ובין המשפחה. לצורך הדוגמה: 45 אחוז מבני הנוער בארצות הברית מבני 14 – 17 דווחו ב-2002 שהם כבר ניהלו יחסי מין, מיעוט מגיעים בתולים לחתונה, שהיא במוצע באזור גיל 25. במילים אחרות, אדם אומר לעצמו: אם אני רוצה מין, יש לי דרכים להשיג זאת. נכון, הוא יכול לבחור

במשפחה מתוך מניעים אידאולוגיים, טהרניים, אתיים ואחרים. הוא יכול לראות במין מזדמן משהו פסול, אבל זו רק אופציה. הדברים נעשו הרבה יותר קיצוניים לאחר המצאת הגלולה למניעת הריון בשנות השבעים. נוצרה הפרדה בין מין לפיריון, שהלכה והתפתחה עם פיתוח הפונדקאות וההפריה החוץ גופית.

תהליך חשוב נוסף הוא כניסת מדינת הרווחה בהיקף שלא הוכר קודם, כך שחלק מהדברים שהמשפחה העניקה בעבר - שמירה על הילדים כשאינו עובד, תמיכה כשאינו חולה - הועברו לידיה של המדינה. מתחברים פה תהליכים מימין ומשמאל של המפה הפוליטית: כלכלת שוק מחד, מדינת רווחה מאידך. מבחינה חוקית המשפחה מאבדת את המונופול החוקי שלה, גם כיוון שבאווירה מתירנית בתי המשפט מעניקים יותר ויותר זכויות וחובות למסגרות מקבילות ומתחרות, וגם כיוון שהמדינה היא כבר לא הגורם הבלעדי לקביעת החוק; היא כפופה לכוחות שוק ולגורמים בין לאומיים. כמדינה, האפשרות שלי ליצור חוקים שתומכים במשפחה הולכת ויורדת, כמו גם היכולת לומר אמירות נורמטיביות כלליות. החבילה הגדולה שעטפה את המשפחה והפכה אותה לדבר מוגן וכדאי, מתפרקת.

על מנת לבחון את יציבות המשפחה כיום, נבחן שלשה פרמטרים בסיסיים. כמובן, נתונים כמותיים הם בעייתיים בהקשרים כאלה, אבל כיוון שקל לעסוק בהם ולהראות השוואות נזכיר מעט מספרים ונסביר מה עומד מאחרי התהליכים האלה.

א. **מספר הילדים.** כאשר הבעל והאישה עובדים, אין זמן להרבה ילדים, ואכן, אנחנו מגלים שמספרי הילודה צונחים: הממוצע באיחוד האירופי הוא מ-1.8 ל-1.2.

אם בשנות ה-60 משפחות ללא ילדים מנו שלשה עד חמישה אחוזים מבתי האב (בעיקר בשל עקרות), בסוף שנות השמונים אנו מדברים על עשרים עד שלושים, כלומר פי עשר.

ילדים מחוץ לנישואין: בנורווגיה יש עליה מ-50 אחוז ל-80 אחוז, רוב. באנגליה וצרפת, משליש ליותר מחצי.

ההשלכות של תהליך זה הן מדהימות: אין באירופה מספיק ילדים, יש חוסר בידים, לא רק בידים עובדות, ו"מייבאים" אותם מהעולם המסורתי. תגובת

הנגד של המזרח למודרניזציה השניה היא חזרה אחורה לעולם המסורתי והולדת ילדים גדולה יותר, במצרים למשל, נולדים כל עשרה חודשים מיליון מצריים חדשים. לכן, אנשים יותר 'מתקדמים' ובעלי אמצעים בעולם המסורתי, מהגרים לאירופה, אמנם הם מולידים פחות מבמצרים, אבל יותר מהאוכלוסייה המקומית שאליהם הם מגיעים. אחד המזרחנים הגדולים, ברנרד לואיס, אמר שעד שנות העשרים של המאה הנוכחית, דת הרוב באירופה תהיה האיסלאם.

ב. **גירושין:** בשנות ה-60 אנחנו מדברים באירופה על ממוצע של שלישי. מה שמעניין הוא שאם אני בודק את השלישי לאחר עשר שנים הוא נשוי שוב. לעומת זאת, בשנות השמונים כמות הגירושין לא עולה אמנם בהרבה, 40 אחוז, אבל אנשים לא מתחתנים שוב, וגם אם כן, הסיכויים לגירושין בנישואין שניים עולה.

ג. **משפחות חד הוריות:** בשנות השמונים, שלישי מבתי האב בגרמניה וסקנדינביה הם חד הוריים, בערים הגדולות המספרים גדולים יותר, בפריז חצי. אם בשנות ה-60 הרוב המוחלט זה תוצאה של מוות של אחד מבני הזוג (שלושה רבעים), הרי שבשנות השמונים אנחנו על 23 אחוז של חד הוריות כתוצאה מגירושין.

ניתן לראות, אם כן, שהמשפחה איבדה את המערכות שתמכו בה והפכה אותה למחויבת המציאות. מערכת הערכים השולטת, שכוללת בין היתר אינדיבידואליזם, מתירנות, רומנטיקה ושוק חופשי, כבר לא מתאימה למשפחה וערכיה.

חלק שני: הסתירות בין המשפחה המודרנית ובין המצב הפוסטמודרני

כשאנחנו באים להמשיך את המשפחה בעידן הנוכחי אנחנו נתקלים בלא מעט סתירות. אם ניקח את הרומנטיקה כדוגמה לאזור התנגשות, הרי שנוצר לנו דימוי מסויים שאומר שבנישואין צריך להיות אהבה רגשית. בניגוד למודרנה ולבורגנות, שם השידוך נוצר על ידי ההורים. התיאורטיקנים של הנאורות יצאו כנגד המחשבה שאני מתאהב בבחירת ליבי: נישואין, הם אמרו, הם עניין של השכל, מידות טובות, ערכים ומעל לכול רכוש ומעמד. הנישואין היו בנויים על ידידות. אכן, אמורה להיות שיחה אינטלגנטית בין בני

הזוג, הערכה, מסירות אבל לא תשוקה, תשוקה זה דבר מסוכן ביותר, צריך להיות איפוק. הרי אי אפשר לבסס מערכת יחסים יציבה על תשוקה, שהרי אין דבר פחות יציב מאהבה רומנטית.

נקודת התנגשות נוספת היא חלוקת העבודה. במשפחה המודרנית היו כללים נוקשים של חלוקת העבודה. האישה עשתה, כמובן, את כל מה שקשור לבית, והגבר עבד שעות ארוכות מחוץ לבית. עכשיו גם הגבר וגם האישה עובדים, והאישה צריכה לעבוד קשה, לרוץ לאסוף את הילד מהמעון, לחזור הביתה ולהכין אוכל חם לבעל שחוזר מהעבודה ושואל מה עם ארוחת ערב. החלוקה הלא-שוויונית-אך-יעילה כבר לא קיימת. נכון, המצב היום אמנם יותר שוויוני, אבל כבר לא הגיוני. גם אם אפשר לומר תיאורטית שגם מלאכת הבית מתחלקת, בפועל זה לא נכון.

האם יש דבר כזה שנקרא משפחה פוסטמודרנית? יש כמה מודלים חלופיים. האחד הוא חד הוריות, היום זה פתוח גם בפני נשים ולא רק גברים, הן מרוויחות מספיק, אפשר אפילו להוליד ילדים במצב כזה באמצעות פונדקאות.

מודל נוסף שמדברים עליו היום הוא 'cohabitation', 'זוגרות'. זה דומה למה שמקובל בציבור החילוני לפני החתונה: אתה מכיר בחורה נחמדה, גר איתה ביחד שנה שנתיים שלוש וכשמופיע הילד מתחתנים. חשבון הבנק נפרד לחלוטין, לפעמים עדיין מחזיקים שתי דירות, פשוט חיים ביחד בשלב נתון בלי שום מחויבות למחר בבוקר. כמות הילדים, כמובן, היא נמוכה מאוד, אחד ואפילו פחות. צריך להוסיף היום גם את הנושא של המשפחות החד-מיניות, כרגע הם מונים באירופה כעשרה אחוזים והם צפויים להגיע עד סוף העשור ל-15 אחוז. לרוב הם בוחרים בזוגרות. ממש לאחרונה הכירה בריטניה בנישואים חד-מיניים והמגמה צפויה להתפשט לרוב מדינות אירופה.

המודל הכי רדיקלי הוא "living apart together". אלה שני בני זוג שמצד אחד ממשיכים לחיות כרווקים, ומצד שני גם כנישואים; הם נפגשים לעיתים מזומנות ואולי גם מולידים ילד שחי אצל אחד מהם והשני בא לבקרם לפרקים. מישהי גרה בירושלים, בעלה גר בחיפה, הם נפגשים פעם בשבועיים פחות או יותר.

בארץ, יצרה המודרנה השנייה תגובה מקוטבת מעניינת. בישראל של שנות השישים לא נתנו לביטלס להופיע, הם היו רחוקים מדור הפרחים של המערב. הרי הדברים

מהמערב מגיעים אלינו באיחור. החברה הדתית אמרה לעצמה שאם להיות מערבי זה אומר לאומיות ונורמטיביות, את זה אפשר לקבל, אבל מתירנות ואינדיבידואליזם זה מחוץ לגדר. כך נוצרו, בין השאר, החרד"לים המזרחיים והערבים, שמתרחקים מהמערביות. לכן אנו פוגשים עולם מקוטב, חברות מקוטבות בין ציבור דתי שנשאר בעולם הקודם ו'זורק את הטלויזיה מהבית' ובין ציבור אחר, דתי ולא דתי, שמוכן לקבל את השינוי. זה בעצם פיצול שאנו נמצאים בתוכו והוא משליך כמובן גם על המשפחה.

לכאורה כל מה שאמרתי בשלב הנתונים קורה רק 'שם' באירופה. בישראל, הרי, הנתונים שונים לגמרי: הילודה צומחת, ולא רק אצל הערבים והחרדים. בממוצע, יש לפחות שני ילדים לכל משפחה ישראלית. למסורתיים יש אפילו יותר, והגרף הוא בסימן עלייה. חוקרים מכל העולם באו לבדוק את הפלא הזה והוצעו בערך 15 מחקרים שנותנים הסברים אחרים לתופעה הזו. ברשותכם, לא אמנה אפילו אחד. אתם יכולים לנחש אותם בצורה אינטלגנטית: היהדות, המלחמות. ואם זה כך אצל החילונים, אצל הדתיים המצב הוא לכאורה יותר ממעולה: בשורה התחתונה כולם רוצים להתחתן.

אז זהו, שלא. הדברים שאמרתי לעיל מעלים אצלי שאלה גדולה. האם זה גל חולף?

השאלה הזו, 'האם זה גל חולף?', נשאלת על ידי סוציולוגים בכל העולם. לאיפה העסק הולך? יש כמה וכמה תשובות, יש תשובה רווחת שאומרת זה מה יש, אין וקטור של שינוי וחזרה אחורה, אין סיכוי, כלכלת השוק לא תיעלם, ימצאו לבעיות הדמוגרפיות פתרונות נקודתיים.

אפשר להגיד שאין צורך להתייחס לכל תופעה במערב. אירופה בחרה להיעלם - זו הבעיה שלה. אנחנו נשמור על המשפחה כאוונגרד, בסוף הם יבינו שזה לא הולך ויצטרפו. זו אופציה אפשרית, אני לא מזלזל בה, לא אומר שזה לא יעבוד ושזה לא נכון, זו עמדה לגיטימית. ובכל אופן, אני רוצה להציע עמדה אחרת.

אני חושב שגם הציבור הדתי, לפחות חלקים ממנו, אימץ ערכי אינדיבידואליזם ורומנטיקה. גם אצלנו יש משבר. הבעיה הראשונה היא שהמשפחה הפכה להיות מוקד של תסכול עבור הרבה אנשים. משפחה שמתנהלת ברובד של כבוד ופעילות משותפת זה דבר אחד, והמשפחה עדיין יכולה לתת את זה, אבל אין שום דבר רומנטי בכביסה ובטיטולים, לא יעזור כלום, הנסיון לחפש רומנטיקה מוביל לתסכולים ולמריבות בין

בני הזוג. ואף שלא מדברים על זה, הרי שהמבחן של המערכת הוא לא רק האם היא שורדת אלא גם מבחן איכות החיים.

הבעיה השנייה היא המעמסה הבלתי אפשרית שמוטלת על נשים, שצריכות גם לגדל שלושה ילדים ומעלה, וגם להוסיף נתח משמעותי לפרנסה המשפחתית. העומס הוא קשה ויוצר תסכול רב.

והבעיה השלישית, שהיא אמנם קשה להוכחה אבל אני מוכן לעמוד מאחוריה, היא תופעת הרווקות המאוחרת. אין מספרים רשמיים, קשה לעשות מחקרים כמותיים, אבל טענת הגורמים שעוסקים בטיפול בנושאים אלה היא שכמות הרווקים המבוגרים (בת אחרי 32, בן אחרי 35) גדלה פי ארבע תוך דור. המערכת הדתית מציגה את הבעיה הזו בתור 'באג': אנשים רוצים מאוד להתחתן, אבל מה לעשות והם לא מצאו, ולכן צריך להקים מכוני שידוכים וכן הלאה. אני חושב שצריך לראות את זה כמרד, מודע או לא מודע, נגד המשפחה. הסיפור לא מקרי: יש כאן יאוש ממוסד הנישואין (או לפחות ביקורת עליו).

אולי צריך להסביר: תהליך לא מודע, משמעו שאדם מציב לעצמו מערכת ערכים משוקעת בעולם אינדיבידואלי, הוא מחכה להתחתן ומגלה שזה לא קורה, אבל לא מוכן לוותר על הערכים שלו.

במאמר שעדיין לא פורסם כותב הרב שג"ר שבית ספר איכותי נמדד לא רק במי שיוצא ממנו אלא במי שלא מגיע אליו, במה שהוא "לא בבית ספרינו". גם אצלינו, צריך להבין שחוץ מהבעיות שדברנו קודם בתוך המשפחה צריך לבדוק גם מי לא מגיע לבית ספר, מי לא מתחתן בכלל, כמות האנשים הזו עולה. אני כמעט לא מכיר משפחה שאין שם משהו כזה. ולדעתי, הגברת מערך השידוכין היא התמודדות לא נכונה.

אז מה עושים?

אפשר להגיד, בתיאוריה: בואו נבנה זוגרות יהודית! גם המשפחה המודרנית עברה תהליך של קידוש ואידאליזציה, ולא היתה מאז ומתמיד. אפשר לאמץ את המשפחה הפוסטמודרנית. איזו עברה יש פה? מי אמר שהם חייבים לגור ביחד? אני לא אציע אפשרות כזו, למרות שאני מודה שיכול להיות שככל שיעבור הזמן מישו יצטרך

לקפוץ על הרימון ולהציע את זה כפיתרון. אני מרגיש שאני לא עומד על קרקע מוצקה, ובכל אופן טוען שזה לא יעבוד. אני לא בטוח שכל דבר אפשר להעלות ולקדש, ואני חושב שזה יצור סתירות גדולות יותר. בגדול, אני אומר, האתוס בעייתי: אתה לא יכול לבנות יהדות על אינדיבידואליזם מוחלט. כמו שאמר הרב יצחק ברויאר: אינדיבידואליזם ויהדות הם הפכים. אני מבין, אי אפשר לשמר את העולם כמו שהיה. אם נביא עוד דוגמא לבעיה שהאינדיבידואליזם יוצר היום, הקושי עם תפילה בציבור, ניתן אולי להודות כי אי אפשר לשמר את התפילה במניין כמו שהיתה. צריך לרכך ולהגמיש, אולי בעקבות החסידות, שהיא הפנמה מסוימת של אינדיבידואליזם. אבל מפה לאמירה שאנחנו לא מתפללים במניין כלומר, בהתאמה, ש'פה לא תהיה משפחה' - לדעתי זה לא יעבוד. היהדות שאני מסוגל לדמיין לא מסתדרת עם הדברים האלה.

פיתרון אחר, שרוב הרבנים מנסים ללא הצלחה, הוא לנהל מאבק איתנים נגד ערכי המערב, הקפיטליזם, האינדיבידואליות והרומנטיקה. אני לא מתעלם מהעובדה שבציבורים מסוימים זה יכול לעבוד כמו בעולם החרדי. אבל שיהיה ברור: כך, מי שמתחנן לא מצפה לרומנטיקה אלא לידידות.

אני רוצה לחשוב מה ניתן לעשות בשביל לרבע את המעגל, לשמר בגדול את המשפחה המודרנית בתוך עולם ערכים שלפחות חלקים ממנו הם ערכים של המודרנה השנייה. שהרי בסופו של דבר, גם אם אפשר לחנך נגד אינדיבידואליות, אי אפשר לפתור את הגורמים הכלכליים והחיצוניים שמפעילים לחץ. אז מה כן אפשר לעשות?

חלק שלישי: הפתרון

אנסה להציע סינתזה בין שתי צדדים מנוגדים, שלדעתי יכולות להוות תחילה של פתרון. אני רוצה להדגיש שאני מדבר לא רק ממקום אקדמי, בזכות קורס שהעברתי בנושא, אלא גם מכוח עבודת שטח חינוכית. ובכל אופן, איני איש חינוך, לטוב ולמוטב. אני מבקש שדברי לא יתפסו כמילה אחרונה אלא כקריאת כיוון שצריכה, לדעתי, להפרות את אנשי החינוך העוסקים בשפיר ובשליה של נושאים אלה.

הנקודה הראשונה היא שאין מנוס, ועלינו להכניס במידת מה את המשפחה לכלכלת השוק: המשפחה היום היא השריד האחרון של המונופולים, זאת אומרת משהו שאני נכנס אליו בלי לבחון האם הוא 'עובד', מספק את הסחורה. וכל אחד יודע שהמונופולים הולכים ונעלמים מחיינו. **להשאיר את המשפחה כמונופול זה לסכן את המשך קיומה.** אני חושב שהציבור הדתי צריך להגיע לכדי הבנה שהמשפחה לא צריכה להיות מונופול, אלא להיות מוסד שכל מי שנכנס אליו יכול לבחון אותו האם באמת הוא מגשים את שאיפותיו. יש לדעת שהאושר, בעולם של המודרניזציה השנייה, היא שאיפה מרכזית. כשאתה חי במשפחה בה אתה יודע שגירושין זה לא אופציה, אין למה להתאמץ. אם ניקח מקרה קיצוני: אדם שיודע שגם אם יכה את אשתו מהבוקר עד הערב, הם יעשו שלום בית ולא יתגרשו. אני מביא דוגמא זו מכיון שעדיין יש גורמים רבניים שנוטים לראות בכך דבר נכון. אני חושב שהתנועה צריכה להיות הפוכה, לעודד אנשים לחפש אושר ויותר חשוב – להעניק אושר לבן זוגם. נכון, אחד הדברים היפים במשפחה, אולי אפילו מאלה שמגדירים אותה, היא שבבית מקבלים אותך כמו שאתה: כשאני הולך לעבודה אני צריך ללבוש בגדים מכובדים, וכשאני מגיע הביתה אני יכול ללבוש בגד קרוע עם הכרס בחוץ. במשפחה אני יכול לגהק, כי זה הבית. כמו שאמר לי הרב דוב זינגר, לפני שהתחתנתי: משפחה היא כמו פח הזבל בבית. אנשים מייצרים זבל, אנשים צריכים מקום לפרוק אותו, והמשפחה מאפשרת את זה.

אבל במחילת כבודו של הרב דוב, אני רוצה לסגור את פח הזבל הזה. אתה תשאר בבית עם חליפה, כי אתה יודע שאחרת אשתך תלך הביתה. והיא תלך, וגם אתה יכול ללכת. תתנהג כאילו כל אחד יכול ללכת. זו כמובן הקצנה, אבל אני מדבר על חידוד ההבנה שבמשפחה לא רק שורדים אלא גם נהנים. אני יודע, זה קיצוני, זה נשמע נורא, אבל אני מרגיש שיכול להיווצר משהוא אחר, ויודע שיהיו לזה מחירים כבדים. שהרי כמו כל מונופול, שכולם יודעים שאי אפשר לוותר עליו ולכן מרשים לעצמם הכל, גם במשפחה זה ככה: אני יודע שאני לא צריך להיות יפה, שאני לא צריך להיות נחמד, שאני לא צריך לחזר אחרי אישתי. זה נוח, אני מסכים. אבל באיזשהו שלב, זה יתפרק. תארו לעצמכם רווק שמגיע לבית של חבר שלו בשבת, רואה את המבטים שאומרים 'האוכל הזה היה מגעיל', את הילד ששופך את המיץ על הרצפה, את הלכלוך והעייפות. והוא יגיד לעצמו 'למה אני צריך את זה?'. ונכון, כרגע הרווקים סובלים מהבדידות. אבל הם יתארגנו, כמו שההומואים התארגנו.

במילים אחרות, מה שאני מציע בפועל זה, בפשטות, לגיטימציה מסוימת לגירושין. גרוש הוא לא פושע, הוא לא מוכתם, אלא להפך: רצה לשמור על איכות חיים משפחתית טובה. התוצאה תהיה שאנשים לא ירצו לאבד את המשפחה שלהם ואת מה שהיא מעניקה להם. הם יתלבשו בהתאם, הם יתנהגו בהתאם. הם בתחרות, וקפיטליזם הוא משהו אכזרי, ואם הם לא יספקו את הסחורה - הם יהיו בחוץ.

נכון, אנחנו נשלם מחיר. והוא יהיה מחיר כבד. אבל המשפחה, כרגע, היא האי האחרון שהוא מונופול, שבו לא נוגעים. ברור שזה לא ישאר ככה לנצח. מבין האפשרויות הקיימות, אני מעדיף את המשפחה כשוק חופשי, בשביל שלא אצטרך לעבור לזוגרות. זוגרות זה נחמד, אין הרבה ילדים, נשארה רק האהבה, את יפה אני יפה, אנחנו הולכים לבית קפה ביחד, אבל משפחה אין כאן.

לאור השיקול הזה צריך להרהר גם במספר הילדים במשפחה. המצב היום בו הנורמה בציבור הדתי היא ארבעה עד ששה ילדים אינה טובה, כי זה שוב מאיים על הציפיות האינדיבידואליסטיות שלנו. צריך לאפשר מגוון הרבה יותר גדול, בגבולות ההלכה, כדי שאנשים לא יבחרו במשפחה גדולה מתוך רגשות אשמה ולחץ חברתי אלא מתוך אהבה ושמחה ויכולות כלכליות. בדור של הקמת המדינה לא היה כסף, אז לא היה הרבה ילדים, אולי רק אצל החסידים. לכן, לא נכון להציג את המשפחה הגדולה כהכרח.

נראה לי שהציבור הדתי הוא מספיק קולקטיבי, ושהמשפחה מספיק חשובה לו, בשביל להכיל את האינדיבידואליזם התוכו ולשלם את המחיר הכרוך בכך.

כיון שהשוק החופשי מעקר כמעט את כל ערכי המשפחה, אני רוצה להוסיף כאן את **הצד השני**, שהוא מושג הברית. הרב שג"ר הרבה להדגיש את המושג הזה. המושג הזה, בהקשר שבו אנו עוסקים, אומר שאנחנו שני אנשים חופשיים ואינדיבידואליים שטוב להם אחד עם השני והם יוצרים ברית דמים ונאמנות, מתוך בחירה חופשית, ובלי לחץ חברתי וללא רגשות אשם. זו עמדה שמנסה ליצור קולקטיביות, היא לא מקבלת אינדיבידואליזם נוסח ה'גיהנום הוא הזולת' (כאמירתו של סארטר), לא צריך לחזור חזרה לשנות השישים, אבל מצד שני היא לא מקבלת קולקטיביות דטרמיניסטית ששוללת את היחיד. אני חושב שהשאלה הניצבת לפתחנו היא איך בונים קולקטיביות והתמסרות שבנויים ממקום של הכרעה ונדיבות. ברור שיש כאן שתי תנועות, מחד זו

שהזכרתי, יצירת בחירה חופשית ותחרות, ומאידך, לתת למשפחה ממד של ברית שבלעדיו היא פשוט לא משפחה – אבל מתוך בחירה והכרעה. למשל, האישה צריכה להתייפות, כמובן במידה נורמלית, אפשר הרי לגלוש כאן למקומות מאוד רעים, ומצד שני הגבר צריך לראות את אישתו כיפה, כפי שהיא, אבל מתוך הכרעה (ובמציאות הפמיניסטית של היום אותו משחק נכון גם ביחס לגבר). אני רוצה שהבן אדם ידע שהדלת פתוחה, שכשהוא מרגיש שמהו לא עובד טוב ועוזב, הוא לא הרס את החיים שלו, ומצד שני, שהוא יבחר להישאר בפנים, ושוב - לא בכל מחיר.

זו נקודה עדינה, אבל היא הנקודה הגדולה שצריך להביא לעולם: הנקודה של הברית. אני מרגיש שכשאנחנו עוסקים ברב ג'ר, לא יודע אם באשמתו או באשמתנו, נעצרנו בפירוק, באינדיבידואליזם, במאבק הגדול שלו באידאולוגיה, ולא שמנו לב לצד השני של הברית. למשחק העדין הזה צריכים לחנך. לא למקום שאומר 'מרכיבים לך? תמשיכי', ולא למקום שאומר 'המשפחה היא פח הזבל', אלא למקום שבא ואומר: מצד אחד יש פה אפשרות לפרק, ומצד שני אני בוחר, אני נשאר כאן.

אני חושב שבינתיים הציבור הדתי נמצא דווקא במקום בריא. המשפחה, ב"ה לא התפרקה, זה זמן אידאלי להכניס באופן הדרגתי שינויים שיתאימו אותה למצב שנוצר, מתוך ההנחה שהאינדיבידואליזם ובקשת ההנאה והאושר אינם חטא. אנו צריכים ליצור משפחה שיש בה יופי, הנאה, שמחה וגם מוסריות ומחויבות.²

² רשימה חלקית של מקורות לעיון ולהרחבה: פרידריך ניטשה, כה אמר זרתוסטרא, ירושלים ותל אביב תשנ"ז, עמ' 63-65, 67-69; אוטו ויניגר, מין ואופי: מחקר עקרוני, תל אביב תשי"ד, עמ' 116-123, 252-255, 272-277. מישל פוקו, תולדות המיניות: א. הרצון לדעת, תל אביב תשנ"ו; ג'ורג' ל' מוסה, לאומיות ומיניות באירופה המודרנית, ירושלים תשס"ח; שחר ליפשיץ, הסדרה חוזית של יחסים זוגיים במשפט האזרחי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ב; ד' יורעאלי ואחרות (עורכות) מין, מיגדר, פוליטיקה, תל אביב תשנ"ט; בר-יוסף, רבקה, "סוציולוגיה של המשפחה לאור שינויים חברתיים וחידושים ביו-טכנולוגיים", מגמות לח, 1 (1996), עמ' 5-29; דלית באום ואחרות (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה, תל אביב תשס"ו; Michelle Perrot, ed., A History of Private Life, Cambridge, MA-London 1990, Vol. IV; Jack Goody, The European Family, Oxford 2000; Marzio Barbagli and David I. Kertzer (eds.), The History of the European Family, New Haven-London 2003, vol III.